

УДК 343.228

Столяр Таїсія Володимирівна –
здобувач наукової лабораторії
з проблем досудового розслідування
Національної академії внутрішніх
справ

КРИМІНАЛІЗАЦІЯ УМИСНОГО ВБИВСТВА ТА УМИСНОГО ЗАПОДІЯННЯ ТЯЖКОГО ТІЛЕСНОГО УШКОДЖЕННЯ В РАЗІ ПЕРЕВИЩЕННЯ МЕЖ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ

Висвітлено принципи криміналізації суспільно небезпечних діянь, зокрема під час криміналізації умисного вбивства та умисного заподіяння тяжкого тілесного ушкодження в разі перевищення меж необхідної оборони. Здійснено аналіз змісту поняття криміналізації суспільно небезпечних діянь. Визначено умови, необхідність і доцільність криміналізації зазначеного виду діянь.

Ключові слова: криміналізація; принципи; умови; перевищення меж необхідної оборони; умисне вбивство; умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень.

Одним із засобів боротьби з антисоціальними явищами або процесами, що становлять значну суспільну небезпеку, є їх криміналізація, тобто визначення у відповідному нормативно-правовому акті як злочинних. Термін «криміналізація» в доктрині кримінального права вживають у вузькому та широкому значенні. У вузькому значенні його тлумачать як певний порядок визнання діяння злочинним; законодавчі обмеження в застосуванні інститутів звільнення від покарання, збільшення кримінально караних діянь у суспільстві тощо [1, с. 15]. Необхідність кримінально-правової заборони породжується під час розвитку об'єктивних потреб суспільства. Форма її вираження в законі має відповідати змісту забороненого діяння. Небезпека

невідповідності наявна на будь-якій стадії процесу криміналізації або як наслідок недостатньо повного врахування певних чинників, помилкового прогнозу, або як результат недосконалості законодавчої техніки.

Науково-практичне осмислення криміналізації умисного вбивства та умисного заподіяння тяжкого тілесного ушкодження в разі перевищення меж необхідної оборони протягом багатьох років привертає увагу багатьох провідних фахівців у галузі теорії кримінального права. Значний внесок у вивчення цих питань зробили такі правознавці, як Ю. В. Баулін, С. В. Бородін, І. М. Гатаулін, М. І. Загородников, А. Ф. Істомін, В. Ф. Кириченко, Ю. І. Ляпунов, В. В. Меркур'єв, М. М. Паше-Озерський, А. А. Піонтковський, А. В. Савченко, В. Я. Тацій, І. С. Тишкевич, В. І. Ткаченко, М. І. Хавронюк, О. В. Шамара, М. І. Якубович та ін. Проте, незважаючи на численні дослідження вказаних авторів, чимало проблемних аспектів залишаються дискусійними та потребують подальшого наукового аналізу.

Метою статті є дослідження принципів та умов криміналізації умисного вбивства й умисного заподіяння тяжкого тілесного ушкодження в разі перевищення меж необхідної оборони.

Основою всієї теорії криміналізації є проблема кримінально-правової заборони, тобто тих факторів, що зумовлюють допустимість, можливість і доцільність визнання суспільно небезпечного діяння злочинним та кримінально караним. Соціальна зумовленість кримінально-правової заборони полягає в розкритті економічних, політичних, психологічних, моральних та інших факторів, що передбачають існування цієї заборони, а також прогнозування розвитку кримінально-правових норм.

Криміналізація як динамічний процес виявляє декілька стадій, які конкретна норма проходить у процесі законотворчості. Остання стадія процесу криміналізації водночас є і його результатом, вираженим у створенні системи кримінально-правових норм, що фіксують межі злочинного та кримінально караного діяння [2, с. 48]. Адже власне кримінально-правова заборона створюється об'єктивними потребами суспільства в кримінально-правовій охороні громадських інтересів. Небезпека невідповідності наявна на будь-якій стадії процесу криміналізації

як наслідок недостатньо повного обліку тих чи інших факторів. Недоліки кримінально-правового законодавства, проблеми, пов'язані з криміналізацією, можуть призвести до небажаних наслідків, зокрема прогалин у кримінальній караності [3, с. 59]. У такому разі незахищеність певних громадських відносин кримінально-правовими засобами на тлі реально спричиненої їм шкоди нерідко спонукає до пошуку не передбачених законом альтернатив, а отже, усі вони перебувають в інтервалі від простого самосуду до «натяжок» у кваліфікації та невдало прихованої аналогії [3, с. 379].

Існує чимало випадків, коли зазначені злочини внаслідок неврегульованості кримінальним законом механізмів прихованого впливу на відносини, які охороняються, становлять навіть більшу небезпеку, ніж ті, що передбачені заборонаю (наприклад, види співучасників: замовник, виконавець, посередник). Наявний розрив між формулюванням кримінально-правових норм, між зовнішньою формою кримінального закону та його внутрішнім змістом призводить до виникнення такої небезпеки. Цей розрив порушує відразу два принципи кримінально-правового законодавства: принцип забезпечення кримінально-правової охорони тих громадських відносин, що потребують не лише охорони, а й її ефективності, оскільки кримінальної відповідальності уникають замовники, виконавці, посередники; принцип невідворотності відповідальності, адже такі види співучасників не передбачені власне законодавцем. Нині низька ефективність окремих кримінально-правових норм викликана прогалинами у формулюваннях, технічною недосконалістю, з одного боку, і надмірно широкою криміналізацією – з іншого, що неминуче призводить до недостатньої результативності чинних норм.

Криміналізація, незалежно від способу її реалізації, потребує врахування певних об'єктивних і суб'єктивних факторів, що в комплексі становлять підстави кримінально-правової заборони [2, с. 64].

Слушно є позиція О. І. Коробєєва стосовно того, що незахищеність певних суспільних відносин кримінально-правовими засобами на тлі заподіяної реальної їм шкоди нерідко

спонукає людину до пошуку не передбачених законом альтернатив. Водночас наявна так звана криміналізаційна надмірність – перенасиченість законодавства кримінально-правовими заборонами, потреба в яких уже відпала або не існувала зовсім. З огляду на це, під час криміналізації та декриміналізації діянь необхідним є глибоке й усебічне вивчення соціальних реалій та їх адекватне відображення в кримінальних законах [4, с. 8].

У науці кримінального права виділяють шість ключових підстав криміналізації:

1) несприятлива динаміка певного виду суспільно небезпечних діянь, які раніше не становили складу злочину;

2) виникнення або суттєвий розвиток нової групи суспільних відносин, що відбувається на базі економічного чи технічного прогресу;

3) відкриття шкідливих наслідків господарської чи іншої діяльності людей, у зв'язку з чим виникає потреба в обмеженні форм і меж такої діяльності;

4) суттєва та раптова зміна соціального, економічного або політичного стану, що може зумовити превентивну криміналізацію, яка здійснюється ще до того, як можливі суспільно небезпечні дії набудуть реального поширення;

5) такий розвиток суспільства, що визначає нетерпимість, особливу небезпеку певних дій, з якими раніше доводилось (або була можливість) миритися, але за нових умов подібні дії суперечать пануючому ладу суспільних відносин або отримано реальну базу для їх викоринення;

б) необхідність виконання зобов'язань за міжнародними угодами [5, с. 204; 6, с. 14–15].

Однак задовольнятися лише певним переліком тих чи інших умов криміналізації відповідного діяння було б помилкою. Як зазначав А. І. Коробєєв, розв'язати проблему підстав криміналізації можна лише з позиції їх системно-структурного дослідження [2, с. 67]. З цією думкою погоджуються також інші фахівці (І. М. Гальперін, Г. А. Злобін, В. Н. Кудрявцев та ін.). Так, О. І. Коробєєв стверджує: «Перевага системно-структурного аналізу як методу дослідження полягає в тому, що за його

допомогою можливо повніше та об'єктивніше розкрити гетерогенну структуру чинників, які детермінують процес криміналізації, сприйняти й показати їх не як просту суму складових, а як органічну цілісність у всій її складності та багатогранності» [2, с. 67].

На нашу думку, автор наводить найбільш об'єктивну систему умов, що зумовлюють процес криміналізації певних явищ у сучасному суспільстві. Вона складається з трьох груп і виглядає таким чином: 1) юридико-кримінологічна група; 2) соціально-економічна група; 3) соціально-психологічна група. Використовуючи вищевикладену систему, розглянемо проблему та принципи криміналізації діянь, пов'язаних з умисним вбивством та умисним заподіянням тяжкого тілесного ушкодження в разі перевищення меж необхідної оборони.

Юридико-кримінологічна група. Принцип суспільної небезпечності має найважливіше значення для здійснення криміналізації діянь. Як зазначає О. І. Коробєєв, кримінальне законодавство, як чинне, так і те, яке проєктують, можна визнати науково обґрунтованим, якщо воно адекватно відображає в каральних заходах характер і ступінь суспільної небезпечності діянь, з якими воно покликане боротись [2, с. 14].

У кримінально-правовій науці панує думка, що суспільна небезпечність властива злочину загалом і визначається всіма його елементами. Суспільна небезпека – це синонім соціальної шкідливості. Подібний підхід було започатковано в радянській кримінально-правовій науці. Він акцентував увагу на антигромадській установці правопорушника, яка свідчила, що діяння є небезпечним для наявної системи суспільних відносин. Так, показником суспільної небезпеки вважали шкоду, заподіяну злочином. У межах цього підходу ступінь суспільної небезпеки можна визначити лише за обсягом шкоди, яка наступила чи могла наступити (потенційної шкоди). Отже, поняття небезпеки передбачає як реальну шкоду, так і її загрозу [7, с. 37; 8, с. 23]. Тобто умисне вбивство та умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони є суспільно небезпечними діяннями, що становлять реальну загрозу суспільним інтересам.

Динаміка суспільно небезпечних діянь з урахуванням їхніх причин та умов характеризує джерело злочинної поведінки. Як зазначає О. І. Коробєєв, «урахування причин суспільно небезпечних діянь, що підлягають криміналізації, має важливе значення в контексті як правильного встановлення кримінально-правової заборони, так і визначення її меж. Незважаючи на стабільність (до речі, досить відносно) та формальну визначеність системи чинного кримінального законодавства, з огляду на властивий їй динамізм виникає необхідність у постійному вдосконаленні кримінально-правових норм» [2, с. 74].

До головних причин та умов, що сприяють учиненню зазначених видів злочину, належать:

- згострення криміногенної обстановки;
- недостатня ефективність діяльності правоохоронних органів;
- неправильна кваліфікація дій особи, яка захищається;
- недовіра громадян до правоохоронних органів і бажання особисто запобігти вчиненому суспільно небезпечному посягання тощо.

Криміналізація діяння може викоринити певний елемент причинного комплексу, або взагалі мінімізувати його вплив. Якщо кримінально-правова норма діє в комплексі з економічними, соціальними, ідеологічними та іншими чинниками, вона досить ефективно впливає на причини й умови відповідного злочину; якщо суперечить їм, то виявляється малоефективною.

Так, злочин, передбачений ст. 118 Кримінального кодексу (КК) України, посягає безпосередньо на життя особи, яка вчиняє напад. Суспільна небезпечність злочину, передбаченого ст. 124 КК України, – посягання на здоров'я особи, тобто заподіяння тяжких тілесних ушкоджень під час перевищення меж необхідної оборони.

Статистичні відомості свідчать про динаміку вчинення злочинів, передбачених ст. 118 та 124 КК України. Зокрема, у 2013 р. всього було зареєстровано 36 та 140 випадків відповідно. Лише протягом першого півріччя 2015 р. було зафіксовано 15 випадків злочинних діянь, передбачених ст. 118 КК України, та 61 – передбачених ст. 124 КК України. Водночас, незважаючи на показники офіційної статистики, вони

не повною мірою відображають реальний стан злочинності в нашій державі, адже є заниженими.

Розглянемо принцип домірності (пропорційності) позитивних і негативних наслідків криміналізації (декриміналізації). Позитивним (безпосереднім) наслідком криміналізації такого типу діянь є можливість застосовувати до осіб, які їх учиняють, кримінально-правові та кримінально-процесуальні заходи впливу. У контексті негативного аспекту слід відзначити, що побічні негативні соціальні наслідки криміналізації не превалюватимуть над позитивними наслідками.

Принцип конституційної адекватності полягає в тому, що підгрунтям українського законодавства, зокрема кримінального, є Конституція. Кримінально-правова заборона злочинів проти життя та здоров'я особи не суперечить положенням Основного Закону України, а навпаки, спрямована на їх упровадження в реальне життя. Відповідно до ст. 3 Конституції України, людину, її життя та здоров'я, честь, гідність, недоторканність і безпеку визнано в Україні найвищою соціальною цінністю. Кожна особа має право захищати власне життя і здоров'я, життя та здоров'я інших людей від протиправних посягань, що закріплено в ст. 27 Основного Закону України [9].

Також доцільно зважати на принцип міжнародно-правової необхідності й допустимості криміналізації [10, с. 148]. Основоположні принципи міжнародного права, що регулюють питання боротьби зі злочинами проти життя та здоров'я особи офіційно закріплені в таких нормативно-правових актах: Статуті ООН 1945 р. [11], Загальній декларації прав людини, прийнятій 10 грудня 1948 р. [12], Міжнародному пакті про громадянські й політичні права, прийнятому 16 грудня 1966 р. [13], Європейській конвенції про боротьбу з тероризмом від 27 січня 1977 р. [14], Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують їхню гідність, видів поведінки чи покарання, прийнятій 10 грудня 1984 р. [15], а також у низці угод та договорів, серед яких: Угода про співробітництво між Міністерством внутрішніх справ України та Міністерством внутрішніх справ Республіки Польща в боротьбі зі злочинністю від 15 квітня 1992 р. [16], Договір між Кабінетом

Міністрів України, Урядом Республіки Молдова й Урядом Румунії про співробітництво у боротьбі зі злочинністю від 8 листопада 2000 р. [17], Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Словацької Республіки про співробітництво у боротьбі з організованою злочинністю від 5 грудня 2000 р. [18], Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Грецької Республіки про боротьбу з тероризмом, незаконним обігом наркотиків, організованою та іншими формами злочинності від 19 листопада 2008 р. [19], Угода між Міністерством внутрішніх справ України та Міністерством внутрішніх справ Грузії про співробітництво в сфері боротьби зі злочинністю від 20 жовтня 2011 р. [20], Меморандум між Міністерством внутрішніх справ України та Міністерством внутрішніх справ Чорногорії про співробітництво у сфері боротьби зі злочинністю від 16 червня 2013 р. [21], Угода між Кабінетом Міністрів України та Федеральним Урядом Республіки Австрія про співробітництво у сфері боротьби зі злочинністю від 17 липня 2014 р. [22] та ін.

Розглядаючи можливість впливу на діяння кримінально-правовими засобами за умови відсутності інших засобів боротьби, варто брати до уваги кримінальну репресію, тобто надзвичайний захід боротьби з найбільш небезпечними формами антисуспільної поведінки. Цей захід застосовують лише тоді, коли суспільство вже використало інші форми впливу (адміністративні, дисциплінарні, цивільно-правові, моральні).

Підтверджуючи цю думку, Г. А. Злобін сформулював правило: криміналізація діяння доцільна лише тоді, коли немає і не може бути норми, що належним чином регулювала б відповідні відносини методами інших галузей права [23, с. 241].

У контексті дослідження умисного вбивства й умисного заподіяння тяжкого тілесного ушкодження під час перевищення меж необхідної оборони варто зауважити, що будь-які заходи, крім кримінально-правових, не можуть бути ефективними, адже ці дії посягають життя та здоров'я особи, спричиняючи значну шкоду.

У межах вивчення зазначеної проблематики слід урахувати можливості системи кримінальної юстиції. Криміналізація не може здійснюватися без урахування

можливостей цієї системи в боротьбі з певними формами антисуспільної поведінки [2, с. 80].

На цей час можна впевнено констатувати, що система кримінальної юстиції має у своєму арсеналі повний комплект впливових засобів і заходів, що дають змогу: виявляти та реєструвати злочини, пов'язані з умисним заподіянням тяжкого тілесного ушкодження та умисного вбивства в разі перевищення меж необхідної оборони; установлення осіб, винних у цих діяннях; законними методами та засобами здійснити розслідування, а також судовий розгляд справ, пов'язаних із цим видом злочинності.

Соціально-економічна група. У разі, якщо завдано матеріальну та моральну шкоду, криміналізації підлягають лише ті діяння, що спричиняють або можуть спричинити значну шкоду суспільним відносинам, або які передбачають створення стану реальної можливості заподіяння такої шкоди [24, с. 72–73].

Не менш важливим принципом криміналізації є відсутність негативних наслідків кримінально-правової заборони. Це означає, що криміналізація суспільно небезпечних діянь практично обов'язково передбачає настання низки негативних побічних наслідків. Останні різняться залежно від діянь, що криміналізуються.

Отже, коли ми вирішуємо питання про криміналізацію умисного вбивства та умисного заподіяння тяжкого тілесного ушкодження в разі перевищення меж необхідної оборони, має бути встановлено, що переважає – витрати суспільства чи позитивний соціальний результат застосування криміналізації. Відповідаючи на це питання, необхідно зважати на те, що, поперше, ці злочини є невеликої тяжкості і санкції передбачають, передусім, покарання у вигляді виправних робіт на строк до двох років або обмеження волі на строк до трьох років чи позбавлення волі на строк до двох років; по-друге, той позитивний результат, який досягається в результаті кримінально-правової заборони умисного вбивства та умисного заподіяння тяжкого тілесного

ушкодження під час перевищення меж необхідної оборони, перевищує будь-які витрати суспільства.

Наступний принцип – наявність матеріальних ресурсів для реалізації криміналізації, що повинна здійснюватися з урахуванням тих матеріальних витрат, які необхідні для успішної реалізації кримінально-правової заборони. Зокрема, до них належать: витрати на розслідування та судовий розгляд кримінальних проваджень, витрати на виконання покарань, обсяг навантаження на кожного працівника правоохоронних та виконавчих органів, пропускні можливості місць позбавлення волі та кримінально-виконавчих установ. У зазначеному контексті такі можливості є, що, своєю чергою, визначає криміналізацію умисного вбивства та умисного заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони як обґрунтовану [25, с. 105].

Соціально-психологічна група. Ідеться про рівень громадської правосвідомості та психології. Суспільна правосвідомість і психологія мають сприйняти певний прояв антисоціальної поведінки як такий, що потребує їх кримінальної караності [24, с. 75]. Суспільство повинно перебувати на відповідному рівні розуміння суспільної небезпеки діяння для подальшої його криміналізації. Водночас у цьому аспекті важливим є дотримання так званої «золотої середини». Адже суспільна думка щодо криміналізації діяння може схилитись як у бік невинуватого пом'якшення, так і в бік надмірної суворості.

Підбиваючи підсумки, можна констатувати об'єктивну потребу суспільства в криміналізації умисного убивства та умисного заподіяння тяжкого тілесного ушкодження в разі перевищення меж необхідної оборони. Вона зумовлена відповідними умовами кримінологічного, економічного, соціально-політичного та соціально-психологічного характеру. Визнання злочинами умисного убивства та умисного заподіяння тяжкого тілесного ушкодження в разі перевищення меж необхідної оборони є доцільним, адже відповідає ключовим принципам та умовам криміналізації всіх діянь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Плохова В. И. Ненасильственные преступления против собственности: криминологическая и правовая обоснованность / В. И. Плохова. – СПб. : Юрид. Центр Пресс, 2003. – 232 с.
2. Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации / А. И. Коробеев. – Владивосток : Дальневост. ун-т, 1987. – 268 с.
3. Коржанский М. Й. Концепція розвитку законодавства України в умовах формування нової структури права // Концепція розвитку законодавства України : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, травень 1996 р.). – Київ, 1996. – С. 61–63.
4. Коробеев О. Кримінальний кодекс Росії: достоїнства і недоліки / О. Коробеев // Юридичний Вісник України. – 2006. – № 19 (567). – С. 8–9.
5. Дагель П. С. Основания уголовно-правового запрета: криминализация и декриминализация / П. С. Дагель, Г. А. Злобин, С. Г. Келина ; отв. ред. В. Н. Кудрявцев, А. М. Яковлев. – М. : Наука, 1982. – 304 с.
6. Семикін М. В. Створення терористичної групи чи терористичної організації / М. В. Семикін ; за заг. ред. В. П. Ємельянова. – Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2003. – 145 с.
7. Малейн Н. С. Понятие и основание имущественной ответственности / Н. С. Малейн // Советское государство и право. – 1970. – № 12. – С. 36–43.
8. Прохоров В. С. Преступление и ответственность : монография / В. С. Прохоров. – Л. : Изд-во Ленинградск. ун-та, 1984. – 136 с.
9. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
10. Губанова А. В. Дотримання принципів криміналізації при встановленні кримінальної відповідальності за ст. 203–1 КК України / А. В. Губанова // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. – 2010. – Вип. 4. – С. 144–152.

11. Устав Организации Объединённых Наций и Устав Международного Суда [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_010. – Загл. с экрана.

12. Загальна Декларація прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://marguud.gov.ua/?l=news&a=print&id=61>. – Назва з екрана.

13. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043. – Назва з екрана.

14. Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_331. – Назва з екрана.

15. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують їхню гідність, видів поведінки чи покарання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_085. – Назва з екрана.

16. Угода про співробітництво між Міністерством внутрішніх справ України та Міністерством внутрішніх справ Республіки Польща в боротьбі зі злочинністю [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/616_044. – Назва з екрана.

17. Договір між Кабінетом Міністрів України, Урядом Республіки Молдова й Урядом Румунії про співробітництво у боротьбі зі злочинністю [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_368. – Назва з екрана.

18. Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Словацької Республіки про співробітництво у боротьбі з організованою злочинністю [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/703_044. – Назва з екрана.

19. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Грецької Республіки про боротьбу з тероризмом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/300_021. – Назва з екрана.

20. Угода між Міністерством внутрішніх справ України та Міністерством внутрішніх справ Грузії про співробітництво в сфері боротьби зі злочинністю [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/268_109. – Назва з екрана.

21. Меморандум між Міністерством внутрішніх справ України та Міністерством внутрішніх справ Чорногорії про співробітництво у сфері боротьби зі злочинністю [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/892_010. – Назва з екрана.

22. Угода між Кабінетом Міністрів України та Федеральним Урядом Республіки Австрія про співробітництво у сфері боротьби зі злочинністю [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/632-2013-p>. – Назва з екрана.

23. Основания уголовно-правового запрета: Криминализация и декриминализация / Кудрявцев В. Н., Дагель П. С., Злобин Г. А. и др. ; отв. ред. В. Н. Кудрявцев, А. Н. Яковлев. – М. : Наука, 1982. – 304 с.

24. Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація / А. А. Митрофанов. – Одеса : Одес. юрид. ін-т НУВС, 2004. – 132 с.

25. Фіалка М. І. Криміналізація діянь, пов'язаних з підробками та використанням піддроблених документів / М. І. Фіалка // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2005. – Вип. 31. – С. 103–110.
